

**EEN RIJ VAN SPIEGELS
ALS PROEVE VAN MIDDELEEUWSE GENDERSTUDIES**

Dit artikel is een samenvatting van het proefschrift waar ik eind 2000 op ben gepromoveerd.¹ Achtereenvolgens worden de probleemstelling, de methode en de resultaten uiteengezet. Hierbij ga ik in het bijzonder in op het belang van een genderperspectief voor dergelijk onderzoek.

INLEIDING

Het onderwerp van *Een rij van spiegels* is de wijze waarop laatmiddeleeuwse religieuzen het lezen en schrijven van heiligenlevens gebruikten om zichzelf en elkaar te vormen tot geestelijke volmaaktheid. Dit is behandeld aan de hand van een casus: *vitae* (levens) van de heilige Barbara van Nicomedia uit vijftiende-eeuwse vrouwengemeenschappen in de Nederlanden.

Barbara groeide aan het eind van de veertiende eeuw vrij plotseling uit tot een van de meest geliefde heiligen. Vermoedelijk stond dit in verband met haar positie als patrones van de zalige dood, die ze rond die tijd verwierf. Als zodanig treedt ze voor het eerst op in de zogenoemde *Compilatio de Sancta Barbara*. Deze verzameling van teksten, waarin we verschillende hagiografische genres tegenkomen, werd bijeengebracht rond 1400 en wordt van oudsher toegeschreven aan de Brabantse augustijner heremiet Johannes van Wackerzele. Zij bevat onder meer een nieuwe versie van het verhaal over de translatie van deze maagdelijke martelares naar Piacenza en Rome en een grote hoeveelheid mirakelen, waarin zij de zalige dood van haar trouwe vereerders bewerkstelligt. Ook in de kringen van religieuze vrouwen was Barbara zeer geliefd. Dit blijkt onder meer uit het grote aantal gemeenschappen dat haar als patrones koos.

Geestelijke volmaaktheid betekende voor laatmiddeleeuwse religieuzen dat zij moesten terugkeren naar de paradijselijke toestand van vóór de zondeval; naar de mens zoals die naar Gods beeld en gelijkenis geschapen was. Voor de zondeval had de mens een rein hart, vrij van elk verlangen naar het vleselijke en volledig gericht op God. De broeders en zusters in religieuze gemeenschappen probeerden zichzelf terug te vormen naar deze oorspronkelijke, volmaakte menselijkheid. Zij wilden zichzelf herscheppen als nieuwe mensen, naar het voorbeeld van Jezus Christus. Bij dit alles

---

¹ M. van Dijk, *Een rij van spiegels. De Heilige Barbara van Nicomedia als voorbeeld voor vrouwelijke religieuzen*, Hilversum: Verloren 2000.

waren ze zich er goed van bewust dat zij zichzelf een vrijwel onmogelijke opdracht hadden gegeven. Hun streven vereiste een volledige inzet, maar zelfs dan was slagen alleen mogelijk wanneer God daartoe genade verleende.

In milieus van religieuzen werd veel gediscussieerd over de juiste wijze om hen te vormen. Vooral de toepassing van het lezen en schrijven was hierbij een veelbesproken onderwerp, in het bijzonder waar het vrouwelijke religieuzen betrof. Daarom zijn zij een goede casus voor een onderzoek naar het belang van deze activiteiten; aan de hand van de debatten over deze categorie religieuzen kan worden achterhaald hoe men het lezen en schrijven structureerde en wat men ervan verwachtte.

Lezen en schrijven zelf stonden niet ter discussie. Deze bezigheden waren immers al vanaf de woestijnvaders een traditioneel onderdeel van de vorming van religieuzen. De vraag was alleen welke literatuur voor welke categorieën religieuzen geschikt was. Het stond voor iedereen vast dat vrouwen en lekenbroeders andere dingen moesten lezen dan koorbroeders en priesters. Wanneer men de eersten belastte met te moeilijke teksten, werd het risico groot geacht dat ze daaruit verkeerde conclusies zouden trekken en mogelijk zelfs tot ketterij zouden vervallen. Vooral bij vrouwen was dit een groot gevaar. Het stond in die tijd voor iedereen vast dat zij meer geneigd waren tot zonde dan mannen. Het was dus zaak een streng toezicht uit te oefenen.

Heiligenlevens als dat van Barbara werden van oudsher beschouwd als zeer effectieve vormingsmiddelen. Algemeen was men van mening dat deze dikwijls een beter resultaat opleverden dan een geleerd betoog, wanneer het erom ging mannen of vrouwen tot goede religieuzen op te voeden.² Dit geldt in het bijzonder voor de levens van de meest geliefde heiligen: martelaren en martelaressen uit de Vroege Kerk. Op het eerste gezicht lijkt het volkomen duidelijk waar deze *vitae* hun hoge status aan te danken hadden. Van religieuzen werd immers verwacht dat zij zich volledig zouden inzetten voor het bereiken van de geestelijke perfectie. Het ligt daarom voor de hand dat die heiligen die zelfs het hoogste offer - hun leven - hadden gebracht, in dergelijke kringen aanspraken. Dit is echter geen afdoende verklaring voor hun belangrijke status. Zij verklaart namelijk niet de wijze waarop de verhalen over heiligen worden verteld. Het leven van Barbara van Nicomedia is een goed voorbeeld.

---

² Zie hiervoor Augustinus, *De Mendacio*, PL 40, 508-513, geciteerd bij Th. Heffernan, *Sacred biography. Saints and their biographers in the Middle Ages*, New York/Oxford: Oxford University Press 1988, 3-4.

EEN TORENMAAGDLEGENDE

De legende van de heilige Barbara is opgebouwd volgens het stramien van de torenmaagdlegende, zoals die in vele varianten over de hele wereld voorkomt.³ In de Nederlanden waren verschillende versies van haar leven bekend: een korte, een lange en een extra lange. Van al deze versies bestaan verschillende redacties of afschriften, die onderling kunnen verschillen. Middeleeuwse kopiïsten pasten hun afschrift namelijk aan de behoefte van hun publiek aan. Elke gemeenschap kreeg op deze manier een leven van Barbara dat precies aan haar specifieke behoeften op vormingsgebied voldeed, althans in de ogen van de kopiïst.

De korte *vita* vertelt het volgende verhaal:

De heilige Barbara van Nicomedia was de dochter van een heiden, een zekere Dioscorus. Hij sloot haar op in een toren, omdat hij bang was haar ooit te verliezen aan een echtgenoot. Wanneer zij alle huwelijksaanzoeken afslaat, laat de trotse vader naast de toren ook nog een luxueus badhuis bouwen, bij wijze van cadeau. Barbara bekeert zich tot het christendom en wordt in het bad gedoopt. Als teken van haar bekering laat ze in het badhuis drie ramen aanleggen. Wanneer ze vervolgens aan Dioscorus uitlegt dat de ramen staan voor de Heilige Drie-eenheid, begrijpt hij dat ze christin is geworden. Eerst probeert hij zelf, met overreding en geweld, zijn dochter op andere gedachten te brengen. Als dit niet helpt, levert hij haar uit aan de rechter. Wanneer de heilige na uitgebreide discussies en martelingen ter dood wordt veroordeeld, voert de ontaarde vader zelf het vonnis uit. Als straf voor deze wandaad wordt hij door de bliksem getroffen.⁴

In deze vorm was de legende van Barbara vanaf de negende eeuw bekend in het Westen.⁵ Driekwart van de tekst wordt in beslag genomen door gedetailleerde beschrijvingen van de martelingen die de heilige moet ondergaan. Barbara overleeft alles blijmoedig, bijvoorbeeld geselingen met verschillende attributen, zwaardslagen en verbrandingen.

De lange *vita*, een uitgebreide bewerking van de korte, is opgenomen in de *Compilatio de Sancta Barbara*. De martelingen worden wreder. In de korte *vita* worden bijvoorbeeld de borsten van de heilige afgesneden met messen; in de lange *vita* zijn dit stompe messen geworden 'op dat sy also te

---

³ Ook onder de heiligen zijn vele torenmaagden. Zie A. Wirth, *Danaë in christlichen Legenden*, Praag/Wenen/Leipzig: Tempsky 1892.

⁴ Parafraze gebaseerd op de editie in Van Dijk, *Een rij van spiegels*, 181-184.

⁵ De legende van Barbara is in eerste instantie ontstaan in het oostelijk christendom. Zie B. de Gaiffier, 'La légende latine de Sainte Barbe de Jean de Wackerzele', *Analecta Bollandiana* 77 (1959), 15.

meerder ende te langher pine hebben soude'.⁶ Daarvoor staat nog een uitvoerig verhaal over de bekering van de heilige. Zij wordt nu als een geleerde vrouw beschreven die in haar toren haar tijd doorbrengt met studeren en mediteren. Uiteindelijk komt ze door goddelijke illuminatie tot het inzicht dat de heidense godsdienst niet de juiste kan zijn. Ze correspondeert met Origenes en wordt na diverse visioenen gedoopt door Johannes de Doper.

De extra lange *vita* is weer een bewerking van de lange. Deze is in alle opzichten nog uitvoeriger en bevat bovendien nog details over het voorgeslacht van de heilige en over haar mystiek huwelijk. Hier stamt Barbara uit het geslacht van Jesse en huwt zij Christus.

Een dergelijke tendens tot uitbreiding van een legende is niet uitzonderlijk. Ook de levens van andere populaire heiligen werden steeds uitvoeriger. Maar wat moest een vijftiende-eeuwse religieuze vrouw nu uit dergelijke verhalen leren? Wat was de functie ervan? In het verleden is wel gesteld dat heiligenlevens voor een groot deel dienden voor vermaak. De uitvoerige verhalen over martelingen zouden dan een behoefte bevredigen aan sadistische pornografie. Het gebruik van het motief van de torenmaagd en alle andere uitbreidingen zouden te maken hebben met een universele menselijke behoefte aan fantastische en sprookjesachtige verhalen. Het heiligenleven bevatte wel een moraal, maar die was verpakt in een reusachtige hoeveelheid pakpapier.

Afgezien van het feit dat het maar de vraag is of mensen uit de vijftiende eeuw hetzelfde fantastisch of seksueel opwindend vonden als wij, passen dergelijke verklaringen niet bij de context waarin de *vitae* functioneerden. Evenmin passen ze bij de hoge status die heiligenlevens daar genoten. *Vitae* dienden als vormingslectuur voor religieuzen. Van deze mensen werd verwacht dat zij zich totaal zouden richten op het bereiken van het reine hart. Al hun daden, gevoelens en gedachten moesten gericht zijn op dit hoge doel. Iets lezen voor vermaak was in deze milieus eenvoudigweg onmogelijk – althans idealiter. Het ligt meer voor de hand het heiligenleven te zien als een geheel, waarbij alle elementen op hun eigen wijze aan de vorming van de lezeressen en schrijfsters konden bijdragen. Maar wat was dan precies de functie van die elementen? Hoe werkte het heiligenleven als vormende lectuur? Hoe is het geconstrueerd om als zodanig te kunnen dienen? Hoe werd het gelezen en geschreven? Wat was in het algemeen de plaats van het lezen en schrijven in de vorming van laatmiddeleeuwse religieuze vrouwen?

---

⁶ 'Opdat ze nog langer en meer pijn zou lijden', geciteerd naar de editie in Van Dijk, *Een rij van spiegels*, 203.

VANUIT HET PERSPECTIEF VAN DE ZUSTERS

Bovenstaande vragen zijn bestudeerd door een variant op de zogenoemde *actor-oriented approach*, die door Clifford Geertz is ontwikkeld voor cultureel antropologen.⁷ Uitgangspunt hierbij is dat in elk cultureel systeem per definitie een interne logica schuilt. Dit geldt zeker wanneer we ons bezighouden met middeleeuwse religieuze vrouwen. Van hen werd immers verwacht dat ze hun levens zeer bewust zouden inrichten. Al hun gevoelens, gedachten en daden moesten in het teken staan van hun zoektocht naar het reine hart. Voor ons lijken de gebruiken van middeleeuwse religieuze vrouwen zinloos en soms zelfs bizar. In hun context hadden ze echter betekenis en zin.

In *Een rij van spiegels* is een poging gedaan het lezen en schrijven van heiligenlevens te beschrijven vanuit het standpunt van de zusters. De eerste stap hierbij is een variant op de zogenoemde *thick description*, de nauwkeurige beschrijving van een bepaalde culturele praktijk, die Geertz als kenmerkend beschouwt voor de culturele antropologie. Het lezen en schrijven van heiligenlevens is bestudeerd als onderdeel van een totale praktijk van vorming. Deze is in kaart gebracht door ook te kijken naar andere geestelijke literatuur uit de vrouwengemeenschappen, waarin het leven van Barbara gebruikt werd. De bedoeling was zo een beeld te krijgen van de achtergrond waartegen de zusters de levens van Barbara lazen. Ook de context in bredere zin is in dit kader van belang. Daarom is ook de geschiedenis van de conventen met Barbaralevens bestudeerd. De ervaringen van de zusters zijn medebepalend voor de wijze waarop zij de *vitae* van de heilige interpreteerden.

De tweede stap is de historische interpretatie. Geertz legt er de nadruk op dat zowel beschrijving als interpretatie constructies zijn van een buitenstaander. Daardoor blijft het de vraag in hoeverre mijn interpretatie van de praktijk in vrouwengemeenschappen in overeenstemming met de werkelijkheid is. Weerspiegelen mijn bevindingen hoe de zusters en hun geestelijk begeleiders hun vorming zagen en wat ze deden? Geertz is hierover optimistisch. Hij stelt dat een goede interpretatie de kern kan raken van waar het bij een bepaalde praktijk om gaat. Overigens zijn historici bij een *actor-oriented approach* wel beperkter dan cultureel antropologen. Concreet gedrag is immers voor hen onzichtbaar. De informatie over de vormingspraktijk in vijftiende-eeuwse kloostermilieus komt via geschreven bronnen, die zelf al een constructie zijn van wat er in een bepaald convent gebeurde. *Een rij van*

---

⁷ Zie C. Geertz, 'Thick description: towards an interpretive theory of culture', *The interpretation of cultures. Selected Essays*, New York: Basic Books 1973, 3-30.

spiegels gaat dus vooral over de idealen die in bepaalde conventen bestonden over de praktijk van het lezen en schrijven. Dit sluit overigens niet uit dat die de praktijk wel degelijk weerspiegelden.

DE ZUSTERS EN HUN TEKSTEN

Er zijn uit negen vrouwengemeenschappen levens van Barbara overgeleverd: in de korte, de lange of de extra lange versie. Deze teksten zijn geschreven in het Middelnederlands. Daarnaast zijn er nog afschriften uit mannen-gemeenschappen bekend, die voor koor- of lekenbroeders zijn geschreven. De redacties voor de koorbroeders zijn geschreven in het Latijn, die voor de lekenbroeders in het Middelnederlands.

Acht van onze vrouwengemeenschappen stonden onder sterke invloed van de Moderne Devotie. Het negende was een klooster van birgittinessen. Op één na ontwikkelden alle gemeenschappen met Barbaralevens zich van een gemeenschap van semi-religieuzen tot een slotklooster. Ook in dat ene huis van 'zusters van het gemene leven' zijn tendensen naar een meer besloten leven waarneembaar. Hierdoor hadden ze deel aan de religieuze vernieuwing in de vijftiende eeuw. Er kwamen andere inzichten op over de wijze waarop de vorming van religieuzen moest worden aangepakt. In de oude gemeenschappen van semi-religieuzen had de armoede vooropgestaan. Leven in soberheid en het verrichten van nederig handwerk voor het eigen levensonderhoud werden als onontbeerlijke oefeningen gezien in het streven naar het reine hart. In de Late Middeleeuwen zag men steeds meer de nadelen van deze levenswijze. De noodzaak de producten van het eigen werk te verkopen, gaf aanleiding tot te veel contact met de wereld, terwijl de voortdurende bekommernis om het eigen levensonderhoud de gedachten afhield van God. Men kwam tot het inzicht dat te veel armoede juist belemmerend kon zijn voor de geestelijke groei. Een ander probleem was het gebrek aan controle op de geestelijke ontwikkeling.

In de nieuwe slotkloosters werd het levensonderhoud van de zusters gegarandeerd door inkomsten uit renten en landbezit. Hierdoor waren zij vrij om zich volledig te concentreren op het verwerven van het reine hart. Nog steeds werd van hen verwacht dat ze een deel van hun tijd aan handwerk zouden besteden, maar daarnaast was meer ruimte voor andere nuttige bezigheden zoals studie, meditatie en gebed. Hun leven was veel meer gestructureerd dan dat van hun semi-religieuze voorgangsters. Geestelijke zorg was in principe gegarandeerd.

Teksten speelden in het leven van de zusters de hoofdrol. Elke week zongen ze gezamenlijk alle psalmen tijdens het koorgebed. De psalmen werden afgewisseld door een vast rooster van lezingen en hymnen. Ook

tijdens de maaltijd en het handwerk werd voorgelezen. Sommige zusters schreven bij wijze van handwerk; in Birgittijnerkloosters was dit voor degenen die konden schrijven verplicht.⁸ Ze stonden dus vrijwel de hele dag in contact met teksten. De geestelijke literatuur hielp de zusters zich te concentreren op hun zoektocht naar het reine hart. Dit werkte niet alleen op individueel niveau. De alom tegenwoordige teksten verschaften de zusters een gemeenschappelijk referentiekader. Hierdoor ontstond het gevoel van een gemeenschappelijk project, dat weliswaar gericht was op individuele vorming maar waar ze toch gezamenlijk aan moesten werken. Ook formeel was dit het geval: de zusters controleerden elkaar in het wekelijks schuldkapittel.

LEREN OP VERSCHILLENDE NIVEAUS

a. *De traditie*

De *vitae* van de heilige Barbara hadden een plaats binnen het totale proces van vorming. Voor de nieuwe slotzusters was deze torenmaagd een bij uitstek geschikte heilige. In haar toren bekeerde ze zich tot het christendom. In de *vitae* uit de vijftiende eeuw wordt dankbaar van dit element gebruikgemaakt om de heilige op te voeren als slotzuster *avant la lettre*. Zij is het voorbeeld van de nieuwe idealen die in de milieus van moderne devotes en birgittinessen werden gepropageerd. Vernieuwing wordt gepresenteerd als traditie: niet alleen in het leven van Barbara, maar ook in andere religieuze literatuur wordt de overgang naar een besloten leven gepresenteerd als een terugkeer naar oorspronkelijke idealen.

Aansluiting bij de evangelische traditie is op zichzelf een constante in de geschiedenis van het christendom: alle religieuze vernieuwingsbewegingen pretenderen hierbij aan te sluiten. Dit gold in het bijzonder voor heiligenlevens. In de Middeleeuwen werden zij als voortzetting van de Schrift beschouwd. Heiligen golden als afspiegeling van Christus, als zijn na-afbeeldingen, zoals sommige figuren in het Oude Testament als zijn voorafbeeldingen worden beschouwd. Door de heiligen na te volgen, volgde de religieuze in wezen Christus na. De heilige is een spiegel in een rij van spiegels. De zuster die haar navolgde, kon op haar beurt als voorbeeld gaan dienen en zo zelf een spiegel zijn. De heilige Barbara had extra goede papieren om zo te kunnen functioneren. Zoals gezegd golden martelaren van oudsher als dé norm voor heiligheid. Zij leken nog meer op Christus dan andere heiligen doordat zij ook het offer van hun leven hadden gebracht.

---

⁸ In de Middeleeuwen betekende het feit dat men kon lezen niet automatisch dat men ook de schrijfkunst machtig was.

Wanneer dus aan zo'n heilige een bepaalde habitus werd toegeschreven, had dit een onontkoombare autoriteit.

Heiligenlevens werken op verschillende niveaus. De zusters verwachtten niet anders. Zoals de heilige lijkt op Christus en diens voorafbeeldingen, zo lijken de heiligenlevens op de Schrift. In de Middeleeuwen was men er algemeen van overtuigd dat de bijbel niet alleen letterlijk moet worden opgevat. Onder de tekst liggen diepere betekenissen, die door overdenking kunnen worden ontraadseld. Dat geldt ook voor heiligenlevens. De *vitae* van Barbara geven informatie over God, over diens plan voor de wereld en over de rol van de zusters in dat plan. Daarnaast zijn er adviezen over hoe zij moeten zijn - liever gezegd: worden - en over de wijze waarop zij hun eigen vorming aan moeten pakken.

b. *De voortgang van de geschiedenis*

De levens van Barbara scholen de lezeres in een bepaald beeld van de geschiedenis, namelijk als heilsgeschiedenis. God werkt vanaf de zondeval tot aan het Laatste Oordeel aan Zijn grote plan: de verlossing van de mens. Het leven van Barbara biedt een schaalmodel van die verlossing en is als zodanig een boodschap van hoop. Net als Christus sterft de heilige voor anderen. In de *vitae* wordt benadrukt dat ook haar dood winst aan zielen oplevert. Barbara's levenswijze is, net als Christus' leven in de evangeliën, een voorbeeld voor de zusters. Als ze leven als Barbara zullen ze van de zonde worden verlost. Haar *vita* is bovendien de vervulling van de plannen die God eerder door middel van profetieën bekendmaakte. In de lange en de extra lange *vita* wordt Christus' uitspraak dat wie Hem aanhangt door zijn verwanten zal worden vervolgd, in verband gebracht met het lot van Barbara. Zij werd immers door haar eigen vader geëxecuteerd. Door dit soort passages wordt de heilige duidelijk in de heilsgeschiedenis gepositioneerd als teken van Gods voortdurende werkzaamheid, als voorbeeld van traditionele - en dus goede - vroomheid, als rolmodel voor toekomstige vromen.

c. *De heilige als voorbeeld voor het religieuze leven*

De zusters moeten zich terugvormen naar het beeld van de mens voor de zondeval, naar Gods beeld en gelijkenis. Hun doel was niet minder dan de perfectie. Hierbij paste alleen voortdurende inzet. Voor zover er aan menselijke zwakheden aandacht wordt besteed, gebeurt dit in negatieve zin. Dit geldt ook voor de andere geestelijke literatuur die uit de conventen met Barbara-levens is overgeleverd. De zusters worden aangespoord zichzelf voortdurend met een kritisch oog te bekijken en beducht te zijn voor haar eigen verkeerde neigingen. Vooral het studeren en bidden wordt

gepropageerd als hulpmiddel voor de vorming, ten koste van het zorgen voor het eigen levensonderhoud. Deze verschuiving is in de levens van Barbara en andere geestelijke literatuur uit onze conventen duidelijk zichtbaar.

De zuster die terug moest naar Gods gelijkenis had daarvoor kennis over Hem nodig. Zij moest weten hoe Hij was om te kunnen worden als Hij. De *vitae* van Barbara voorzien op verschillende manieren in deze behoefte. In de eerste plaats wordt er directe informatie gegeven. Bijvoorbeeld in de briefwisseling tussen de heilige en Origenes worden enkele centrale dogma's uitgelegd: het mysterie van de Heilige Drie-eenheid en de menswording van Christus. Meestal wordt gebruikgemaakt van de allegorie. Hierbij wordt steeds opnieuw benadrukt hoe anders God is dan zijn schepping. De schepping houdt wel verband met Hem, maar is totaal anders, zoals het spiegelbeeld anders is dan datgene wat gespiegeld wordt. Daarom is het eigenlijk niet mogelijk over Hem te spreken anders dan door beelden. In de levens van Barbara worden de heilige zelf, de toren, het badhuis en het vocht gepresenteerd als spiegelbeelden van God. Hierbij wordt voortdurend benadrukt hoe ook de heilige van de schepping verschilt. In de beschrijving van Barbara valt bijvoorbeeld op hoe radicaal zij van de wereld is afgewend. Niets heeft enige charme: luxe, bezit, status, familiebanden zeggen haar helemaal niets. Zij leeft als een vreemdeling in deze wereld. Haar leven is ballingschap, een aaneenschakeling van lijden, waarna het eeuwig heil wacht. De zusters moesten deze houding kopiëren. Ook zij moesten hun leven beschouwen als een ellendig bestaan, als een moeizame tocht vol hindernissen onderweg naar de eeuwige zaligheid.

In dit kader krijgen ook de uitvoerige beschrijvingen van het lijden van de heilige een functie. Ook in het leven van de zusters is dit een noodzakelijk element. In de *vitae* van Barbara wordt het afgeschilderd als een heroïsche onderneming. Het is het lijden dat de heilige tot een afbeelding van Christus maakt. Lijden wordt ook voorgesteld als strijden; de heilige zelf als een ridder in Gods leger tegen Satan. De zusters kunnen dergelijke ridders worden.

In de lange en extra lange *vita* wordt gebruik gemaakt van Barbara's maagdelijkheid en sekse. Wanneer tijdens de pijnigingen haar borsten worden afgesneden, wordt zij naar eigen zeggen een man. Die mannelijkheid is noodzakelijk om als ridder te kunnen optreden. Voor een heilige maagd als Barbara is dit geen probleem: door haar gerichtheid op God heeft zij afstand gedaan van haar vleselijkheid. Wanneer ze haar navolgen, kunnen ook de lezeressen 'mannelijk' worden en meestrijden in Christus' keurtroepen.

In andere delen van de *vitae* wordt haar sekse op een tegengestelde manier gebruikt, wanneer ze wordt voorgesteld als afbeelding van de Goddelijke Wijsheid. Als zodanig is ze een afbeelding van God zelf.

Traditioneel werd de Wijsheid voorgesteld als een voedende vrouw, als een wezen waar voedend vocht uit vloeit. Vrouwen kunnen mensen voeden met melk en bloed. De melk voedde het kind aan de borst; het bloed de foetus in de baarmoeder. Tijdens de passie stroomt het bloed in fantastische hoeveelheden uit Barbara's wonden. Dit is niet alleen om de reusachtigheid van haar lijden te benadrukken, maar ook om haar voor te stellen als Wijsheid. Hierbij wordt gebruikgemaakt van de natuurlijke eigenschappen die zij als vrouw had.

VISIES OP VORMING

De levens van Barbara gebruiken verschillende strategieën om de zusters te scholen. De korte *vita* beschrijft vooral een toestand. De lange en de extra lange *vita* zijn meer procesgericht. Ze vertellen, met name in de episode over de bekering, ook hoe de lezeres bij haar zelfhervorming te werk moet gaan. De bekering van de heilige volgt het illuminatiemodel van Augustinus. Net als de kerkvader komt zij tot bekering door een combinatie van studie en meditatie, groot verlangen en de inwerking van de goddelijke genade. Vooral de rol van studie wordt zeer benadrukt. Volgens de lange en de extra lange *vita* was Barbara een studieuze, zelfs geleerde heilige. Als zodanig is zij een voorbeeld voor de nieuwe slotzusters, die eveneens aandacht aan dit aspect moesten besteden. Hierbij is opvallend hoe verschillend de studiebezigheden van Barbara worden beschreven. Kennelijk was er verschil van opvatting over de mate van geleerdheid die voor de zusters noodzakelijk was. Hier is ook de vergelijking met de kringen van de mannen interessant.

In de Latijnse redacties die voor koorbroeders geschreven zijn, studeert de heilige ijverig. Origenes geeft in zijn brief een uitvoerige uitleg over de Drie-eenheid en de menswording. Later wordt de heilige hier nog over onderwezen door een engel in een visioen. Tijdens haar passie legt ze zelf aan haar vader het mysterie uit. De engel voorspelt haar dat ze met drie kronen zal worden gekroond: de kroon van de maagden, de martelaren en de leraren. In de redacties geschreven voor vrouwen en lekenbroeders wordt uit deze elementen een keuze gemaakt of worden nieuwe toegevoegd.

Soms wordt een onderwerp vermeden. In een redactie voor het reguliere kanunnikessenconvent in Neerbosch wordt de uitleg over de Drie-eenheid weggelaten. In hetzelfde convent was een vertaling van *De libris teutonicalibus* aanwezig van Gerard Zerbolt van Zutphen, een invloedrijk auteur in de Moderne Devotie. In deze tekst verdedigt hij de studieactiviteit

van religieuze leken zoals vrouwen, maar met enige beperkingen. Het mysterie van de Drie-eenheid achtte hij voor hen te moeilijk.⁹

Verder is er verschil in opvatting over Barbara's intellectuele capaciteiten. Alleen in de redactie voor de birgittinessen is de heilige briljant; in de andere afschriften is ze alleen maar vlijtig. Dit houdt verband met de strenge opvattingen in de birgittijner orde over de rol van de goddelijke genade. Birgitta van Zweden, de stichtster van de orde, zegt in haar *Openbaringen* steeds opnieuw dat de mens uit zichzelf tot niets goeds in staat is. Hoewel ook in andere redacties wordt aangegeven dat de bekering en de geleerdheid van Barbara te danken zijn aan illuminatie, wordt dit in de redacties voor birgittinessen extra benadrukt. Werkelijk alles wat de heilige doet en is, is te danken aan de inwerking van de goddelijke genade; daaraan is haar briljantheid te danken.

Ook treffen we verschillende visies aan op wat geleerdheid de heilige oplevert in dit en het volgende leven. In het afschrift uit het Agnesklooster in Maaseik worden de heilige maar twee kronen in het vooruitzicht gesteld. Dat de kroon der leraren in dit convent van reguliere kanunnikessen ontbreekt, is ongetwijfeld met opzet. Het was gevaarlijk vrouwen de gedachte in te geven dat ze, in navolging van de heilige, hun sekse zo ver zouden kunnen ontstijgen dat ze als leraar zouden kunnen optreden. Vrouwen waren immers uitgesloten van het leergezag. De gedachte dat dit voor een heilige als Barbara niet geldt, is het verst uitgewerkt in de redacties van de birgittinessen. Daar treedt de heilige daadwerkelijk als leraar op en bekeert enkele jonkvrouwen uit haar gevolg. In een eerder stadium wordt al vermeld dat zij 205 heidense filosofen bekeerde. Alleen in enkele redacties voor lekenbroedersconventen mag Barbara in geleerdheid zelfs boven Origenes uitstijgen.

Opmerkelijk is dat de heilige in de versies van de birgittinessen ook wereldlijk gezag uitoefent. Wanneer haar vader voor enige tijd vertrekt, treedt Barbara op als regentes. De birgittijnerkloosters waren dubbelkloosters van mannen en vrouwen, die beide, voorzover het wereldse zaken betrof, onder het gezag van de abdis vielen. Dit was in laatmiddeleeuwse verhoudingen zeer uitzonderlijk. Het gezag van de abdis van een birgittinessenklooster en van Birgitta zelf werden via Barbara gelegitimeerd, door de opvattingen van Birgitta over de geschiktheid van vrouwen om gezag uit te oefenen te presenteren als een terugkeer naar een oude traditie.

Ten slotte houden de lange en de extra lange *vita* de lezeres een spiegel voor van de ideale verhouding van de zusters met hun geestelijk begeleiders.

---

⁹ Gerard Zerbolt van Zutphen, 'The "De libris teutonicalibus" by Gerard Zerbolt of Zutphen' (edited by A. Hyma), *Nederlands Archief voor de kerkgeschiedenis* 17 (1924), 60.

Barbara wordt in haar bekeringsproces bijgestaan door een heel gezelschap: Origenes, een priester en in sommige redacties ook een geleerde ridder en meer dan tweehonderd filosofen en rechtsgeleerden. Zij kan met hen op gelijk niveau van gedachten wisselen. Haar relatie met deze heren is gemodelleerd naar de verhouding van de kerkvader Hiëronymus met zijn vriendinnen: het aloude model van de geestelijke vriendschap. Voorwaarde hierbij is dat tussen man en vrouw gelijkwaardigheid bestaat. Dit is mogelijk wanneer de vrouw 'mannelijk' geworden is doordat zij haar vleselijkheid heeft afgelegd. Wanneer de zusters Barbara in dit opzicht navolgden, was dit ideaal in principe ook voor hen haalbaar.

CONCLUSIE

Mijn analyse van het lezen en schrijven van heiligenlevens laat zien dat het hanteren van een genderperspectief op verschillende niveaus resultaten oplevert. In de eerste plaats op het niveau van de symbolische orde: de beschrijvingen van de heilige als mannelijk of vrouwelijk dienen om haar af te schilderen als afbeelding van God. Ook de lezeressen en schrijfsters zouden zichzelf tot zo'n afbeelding terug kunnen vormen. Voor een lezeres uit de eenentwintigste eeuw is interessant dat de categorieën mannelijk en vrouwelijk niet stabiel zijn. Vrouwen kunnen mannen worden en mannen vrouwen. God en de heiligen kunnen tegelijk mannelijk en vrouwelijk zijn.

Daarnaast werkt gender op maatschappelijk en individueel niveau. Het is duidelijk dat de lotgevallen van de zusters voor een groot deel bepaald werd door hun sekse. Hun geslacht bepaalde hoe hun geestelijke vorming en hun leven als religieuzen verliepen. Traditioneel was er in het onderzoek van laatmiddeleeuwse vrouwen altijd veel aandacht voor hun sekse. Toch kan bewustzijn van gender ook hier de blik scherpen. In het voorafgaande is erop gewezen dat vooral vrouwen zichzelf volledig moesten afbreken om terug te kunnen keren in het reine hart; zij waren immers veel meer tot zonde geneigd dan mannen. Het is niet moeilijk geestelijke teksten te vinden met een misogyne inhoud, hetzij geschreven om de zusters van hun eigen waardeloosheid te doordringen of om hun biechtvaders te waarschuwen voor de listen en lagen van de aan hen toevertrouwde kudde. Sommige onderzoekers neigen er dan ook toe de vrouwen af te schilderen als passieve slachtoffers van vooroordeel en geïnternaliseerde onderdrukking. Hierbij blijft onderbelicht dat het gezamenlijk werken aan de perfectie de zusters, behalve tot de nodige somberheid over hun eigen vorderingen in dezen, ook inspireerde tot het opbouwen van een sterke identiteit als toekomstige geestelijke elite. Door zich van hun vleselijkheid te verwijderen waren ze immers onderweg naar een grootse prestatie.

Ernstiger is nog dat deze opvatting van hun geschiedenis als een verhaal van onderdrukking leidt tot een anachronisme. We moeten ons realiseren dat de zusters en hun tijdgenoten een geheel ander mensbeeld hadden dan dat wat vanaf de twintigste eeuw gebruikelijk geworden is. Het volledig mensworden bestond voor hen niet in de zelfontplooiing tot een uniek en in zichzelf waardevol individu, maar tot het terugkeren in een gemeenschappelijke identiteit, die van perfecte afbeelding van God. Het is duidelijk dat bepaalde zusters tegen de hoge eisen die het streven naar het reine hart stelde, hebben gerebelleerd. Hiervan is in de bronnen voldoende bewijs te vinden. In *Een rij van spiegels* zijn hiervan enkele voorbeelden gegeven. Andere zusters voelden zich ongetwijfeld bevoorrecht en trots, omdat juist zij waren uitverkoren zichzelf tot de volle menselijkheid te vormen, zoals deze in hun tijd werd gedefinieerd.